

Anna Kossowska

TEORIA KONTROLI SPOŁECZNEJ W KRYMINOLOGII

1. Teoria kontroli społecznej jest stosunkowo mało znana polskiemu czytelnikowi. Inaczej niż niektóre inne perspektywy teoretyczne, nie znalazła ona, niestety, należytego odbicia w dotychczasowym piśmiennictwie naukowym w naszym kraju. W kryminologii światowej zainteresowanie tą teorią przybierało zmienne nasilenie w ciągu minionych dwóch dekad, niemniej panuje dość powszechny pogląd, że teoria ta stanowi znaczącą pozycję w teoretycznym dorobku współczesnej kryminologii.

Pojęcie kontroli społecznej jest jednym z podstawowych na gruncie socjologii, aczkolwiek nie wydaje się, aby termin ten był rozumiany jednoznacznie.

Janowitz¹ w swej analizie znaczenia pojęcia kontroli społecznej w rozwoju teorii socjologicznej wykazuje, jak wraz z rozwojem socjologii jako dyscypliny naukowej, począwszy od XIX w. aż po socjologię współczesną, zmieniało się znaczenie, jakie temu pojęciu przypisywano. Pierwotnie idea kontroli społecznej była centralnym pojęciem w analizie organizacji społecznej oraz rozwoju społeczeństwa przemysłowego, stanowiąc podstawę rozpatrywania ładu społecznego. W swoim najbardziej podstawowym znaczeniu termin „kontrola społeczna“ odnosił się do zdolności społeczeństwa do samoregulacji (której nie można wprowadzać jedynie do socjalizacji) zgodnie z wartościami pożądanymi w danym społeczeństwie. Według Janowitza w końcu lat trzydziestych pojawiła się tendencja — obecnie dominująca — do zawężania znaczenia pojęcia „kontrola społeczna“ do określania procesu konformizmu wobec norm w następstwie socjalizacji. Janowitz jest zdania, że to zawężenie zakresu znaczenia jest szkodliwe z punktu widzenia teorii w socjologii.

Nie wdając się w tym miejscu w dyskusję z Janowiczem, czy rzeczywiście obecnie przyjęte znaczenie terminu kontrola społeczna stanowi regres w rozwoju teorii w socjologii, chcę jedynie zauważyć, że znaczenie to jest w dalszym ciągu niezmiernie szerokie, jako że obejmuje nie tylko elementy socjalizacji jednostki, ale i takiej organizacji społeczeństwa (czy grupy społecznej), która powoduje, że możliwe jest

---

¹ M. Janowitz : *Sociological Theory and Social Control*, „American Journal of Sociology“, 81, 1975, nr 1.

regulowanie zachowań członków społeczeństwa zgodnie z przyjętymi normami i wartościami.

Jest rzeczą interesującą, że w kryminologii pojęcie kontroli społecznej — mimo że traktowane na ogół jako niezmiernie ważne i powszechnie stosowane — jest także (mimo istotnego przecież zawężenia terminu do potrzeb tej dziedziny wiedzy do sfery zachowań przestępczych) uważane za kontrowersyjne. Widać to m.in. na przykładzie różnorodności typologii teorii kryminologicznych. Niektórzy autorzy podręczników kryminologii i prac teoretycznych² z tej dziedziny nie wydzielają w ogóle teorii kontroli społecznej, inni mówią o nich wprawdzie, ale z nie tajonym przekąsem jako o przejawie niezmiernie reakcyjnego sposobu widzenia problemu przestępczości³. Nawet ci autorzy, którzy zgodni są co to tego, że teorie kontroli społecznej są bardzo ważną Częścią dorobku teoretycznego w kryminologii, skłonni są przypisywać miano teorii kontroli społecznej różnym zgoła koncepcjom teoretycznym⁴.

Można zapewne znaleźć wiele przyczyn tych kontrowersji, sądzę jednak, że podstawowe są dwie. Po pierwsze, w przypadku teorii kontroli społecznej spotykamy się ze szczególną trudnością w jednoznacznym definiowaniu elementów składowych teorii, a zwłaszcza w operacjonalizacji tych elementów na gruncie empirycznym. Po drugie, mamy zaś do czynienia z istotną różnicą podejścia do tego, co uważamy za podstawowe pytanie w rozważaniach na temat etiologii przestępczości. Główna bowiem różnica między teorią kontroli społecznej a innymi teoriami kryminologicznym polega na tym, że tamte zadają pytanie: co powoduje, że ludzie zachowują się niezgodnie z normą, łamią prawo, angażują się w zachowania dewiacyjne itd. ta zaś (tj. teoria kontroli społecznej) za najważniejsze uważa pytanie: jak to się dzieje, że ludzie nie łamią prawa, postępują zgodnie z normami, przestrzegają nakazów grupowych ogólnie rzecz biorąc — wykazują konformizm wobec obowiązujących w społeczeństwie norm i wartości. Zwolennicy teorii kontroli społecznej są bowiem zdania, że dopiero gdy poznamy warunki sprzyjające konformizmowi, będziemy mogli starać się odpowiedzieć na pytanie, co przyczynia się do wystąpienia zachowań dewiacyjnych.

Należałoby może w tym miejscu zaznaczyć, że mówiąc o teorii kontroli społecznej, w pełni zdajemy sobie sprawę, że tak jak wiele innych prób tłumaczenia

---

² Przykładem może być jeden z podstawowych podręczników kryminologicznych — G. V o i d : *Theoretical Criminology*. Zarówno w pierwszym wydaniu tej pracy (New York—Oxford 1958), jak i w drugim, znacznie poszerzonym i uwspółcześnionym przez T. J. Bernarda (New York—Oxford 1979) me wymienia się zupełnie teorii kontroli społecznej.

³ Szczególnie odnosi się to do przedstawicieli kryminologii radykalnej. Chodzi im przede wszystkim o to, że zwolennicy teorii społecznej zdają się akceptować istniejący system społeczny oraz zakładają, że w interesie społeczeństwa me leży swobodna ekspresja jednostki, a raczej taka modyfikacja jej zachowań, opartych na naturalnych popędach, aby były one zgodne z obowiązującymi w danym społeczeństwie normami

⁴Np. R. R. Kornhauser. omawiając szeroko perspektywę kontroli społecznej w kryminologii, odwołuje się przede wszystkim do prac Thrashera oraz Shawa i McKaya, które inni badacze skłonni są raczej klasyfikować jako odnoszące się do dezorganizacji społecznej. Patrz: R. R. K o r n h a u s e r : *Social Sources of Delinquency. An Appraisal of Analytic Models*. Chicago 1978. s. 51—138.

przyczyn zachowań dewiacyjnych, nie jest to teoria w ścisłym, naukowym tego słowa znaczeniu. Jest to raczej perspektywa badawcza, specyficzny punkt widzenia na zagadnienie etiologii przestępczości, próba uogólnienia zasad funkcjonowania mechanizmów uniformizujących zachowania społeczne. W tym opracowaniu ograniczymy się jedynie do przedstawienia podejścia socjologicznego i psycho-socjologicznego, nie odwołując się do ściśle psychologicznych teorii kontroli społecznej⁵.

2. P o d s t a w o w y m z a ł o ż e n i e m teorii kontroli społecznej jest uznanie, że jednostka ludzka uczy się zachowań społecznych w drodze socjalizacji. Celem socjalizacji jest doprowadzenie do internalizacji norm i wartości cenionych w danym społeczeństwie. Przebieg procesu internalizacji zależy głównie od rodzaju więzi jednostki z grupami pierwotnymi (mającymi podstawowe znaczenie w procesie socjalizacji), od spójności systemu norm, które ma przyswoić, oraz od tego, na ile konformizm wobec апробowanych norm przynosi oczekiwane przez jednostkę korzyści.

Analiza literatury kryminologicznej, odnoszącej się do funkcjonowania kontroli społecznej zachowań dewiacyjnych, pozwala na wyłonienie nurtów teoretycznych kładących nacisk na różne elementy tej kontroli. Te elementy to: przebieg procesu socjalizacji i jego rezultaty, więzi społeczne oraz system norm i wartości. Oczywiście nie należy uważać, że są to trzy wykluczające się nawzajem podejścia teoretyczne — są one niewątpliwie komplementarne w stosunku do siebie. Różnica między nimi polega na specjalnym wyróżnianiu jednego ze wspomnianych wyżej elementów procesu kontroli.

Ogólnie można powiedzieć, że kontrola społeczna spełnia swoje zadanie wtedy, gdy w toku prawidłowej socjalizacji jednostka przyswaja sobie system norm i wartości danej grupy społecznej lub społeczeństwa poprzez uczestnictwo w grupie pierwotnej (rodzina, grupa koleżeńska). Proces uczenia się zachowań апробowanych wymaga ścisłych, emocjonalnych więzi z innymi członkami tych grup oraz jasno zdefiniowanego i wewnętrznie spójnego systemu norm. Mamy tu do czynienia z milczącym, na ogół, założeniem, że w danym społeczeństwie występuje zgoda co do tego, jakie normy i wartości są najbardziej pożądane. Zwolennicy teorii kontroli społecznej przyjmują, że niezależnie od stopnia skomplikowania społeczeństwa, można wyróżnić pewien zestaw norm wspólnych dla różnych jego grup, nawet tych, których podkultura jest w zasadzie antagonistyczna wobec kultury dominującej w społeczeństwie pojmowanym jako pewna całość. Wszystkie uogólnienia co do funkcjonowania kontroli społecznej w dziedzinie zachowań przestępczych dotyczą jednostek tzw. normalnych, a także odnoszą się do takich zachowań przestępczych, co do których istnieje zgodność, że są szkodliwe ze społecznego punktu widzenia — w zasadzie tradycyjne przestępstwa kryminalne, które Toby⁶ nazywa *consensual* (przestępstwa, co do których „przestępczej“ natury istnieje zgodność opinii⁷).

Wymienić tu należałoby m.in. przedstawicieli kierunku psychoanalitycznego oraz prace H. J. Eysencka i G. Traslera.

⁶ J. T o b y : *The Socialization and Control of Deviant Motivation*, w: D. G l a s e r (ed.): *Handbook of Criminology*, Chicago 1974.

Prawdopodobnie można by tu także włączyć niektóre przestępstwa z kategorii *white collar crime*, ale zgoda społeczna co do stopnia ich szkodliwości społecznej jest niewątpliwie mniejsza.

3. Można wyróżnić trzy nurty rozważań teoretycznych dotyczących kontroli społecznej: a) nurt socjalizacyjny, b) nurt więzi społecznej, c) nurt systemowo-normatywny.

3.1.1. Pierwszy z omawianych nurtów teorii kontroli społecznej wyjaśnia przede wszystkim przebieg i rezultaty procesu socjalizacji.

Jednym z głównych przedstawicieli tego nurtu jest W. Reckless⁸. Jego teoria oddziaływań powstrzymujących — *containment theory* — powstała jako uogólnienie serii badań Recklessa i jego współpracowników nad związkami, jakie zachodzą między obrazem samego siebie (*self-concept*) a przestępczością. Badania te przeprowadzone były na próbach reprezentatywnych zbiorowości uczniów w mieście Columbus. Próby były dobrane na podstawie wskazania przez nauczycieli dobrze się zachowujących („dobrych”) chłopców, którzy prawdopodobnie nie popadną w konflikt z prawem, i sprawiających liczne kłopoty („złych”) chłopców, do których można przypuszczać, że staną się przestępcami. Okres katamnezy wynosił 4 lata. Według Recklessa i jego współpracowników wyniki wskazują, że nieletni uznani przez nauczycieli za „dobrych” byli w pełni akceptowani przez matki i mieli pozytywną wizję samego siebie, podczas gdy „źli” chłopcy mieli na ogół nie najlepsze stosunki z rodzicami, a ich samoocena była z reguły dużo mniej pozytywna. Wśród „złych” chłopców znacznie większy odsetek stanowili notowani w policyjnych i sądowych rejestrach nieletni przestępcy. Reckless i jego współpracownicy wnioskowali na podstawie tych wyników, że pozytywna samoocena może przeciwdziałać uwikłaniu w działalność przestępczą. „Dobra samoocena, niewątpliwie produkt udanej socjalizacji, powstrzymuje chłopców pochodzących ze slumsów od przestępczości, podczas gdy niska samoocena, efekt niepomysłnej socjalizacji, nie pomaga im w przeciwstawianiu się dewiacji, przyjaźnieniu się z kolegami będącymi przestępcami czy też w poddawaniu się wpływowi przestępczej podkultury”⁹.

Badania stały się inspiracją do sformułowania teorii oddziaływań powstrzymujących. Oparta jest ona na powszechnie znanym spostrzeżeniu, że niemal wszyscy stykają się, aczkolwiek różnym stopniem intensywności, z wielością presji środowiskowych skłaniających do łamania prawa oraz prawie wszyscy mają wewnętrzne (biologiczne i psychologiczne) bodźce i skłonności do zachowań, które mogą zostać ocenione jako dewiacyjne. Zachowanie jednostki (zarówno dewiacyjne, jak i konformistyczne) jest w dużym stopniu rezultatem tych zewnętrznych presji, jak i wewnętrznych potrzeb. Jednakże na ogół do zachowań przestępczych nie dochodzi, są one powstrzymywane przez zewnętrzne i wewnętrzne czynniki hamujące.

W teorii oddziaływań powstrzymujących wyróżnia się następujące elementy kontroli społecznej:

1) Powstrzymanie zewnętrzne (*outer containment*). Polega ono na zewnętrznej presji wywieranej na jednostkę przez np. grupę pierwotną, społeczeństwo, państwo

---

⁸ W. Reckless: *The Crime Problem*, 4. wyd., New York 1967.

⁹ W. Reckless, S. Dinitz: *Pioneering with Self-Concept as a Vulnerability Factor in Delinq-*

i jego instytucje itp. w celu wywołania zachowań zgodnych z normami grupy. Presje te występują poprzez wdrażanie do pełnienia ról społecznie aprobowanych, afiliację do społeczności i tradycji, wykształcenie poczucia identyfikacji i przynależności oraz kontrolę bezpośrednią.

Wyniki działania tych zewnętrznych presji wyraźnie widać np. w niektórych religijnych społecznościach Stanów Zjednoczonych, w których przestępczość w zasadzie nie występuje. Istnieją w nich jasno zdefiniowane oczekiwania społeczne wobec członków grupy oraz wyraźne potępienie zachowań antyspołecznych, jak również wykształcone formy kontroli zachowań jednostek. Są to społeczności zamknięte, izolujące się od kultury otaczającego je społeczeństwa amerykańskiego. Sytuacja homogeniczności kulturowej oraz izolacji, charakterystyczna dla niektórych tradycyjnych społeczności lokalnych, sprzyja efektywnemu działaniu tych presji zewnętrznych w kierunku powstrzymania przed łamaniem prawa. We współczesnych społeczeństwach przemysłowych oczywiście warunki są bardziej skomplikowane i działanie presji społecznej przybiera raczej formy kontroli bezpośredniej oraz wdrażania do pełnienia społecznie akceptowanych ról.

2) Powstrzymywanie wewnętrzne (*inner containment*). Żadne społeczeństwo nie może całkowicie polegać na nieustannej kontroli nad jednostkami wyrażanej w formie presji społecznej, a zatem konieczne jest wykształcenie w drodze socjalizacji samokontroli, niekiedy określanej mianem sumienia, świadomości, czyli inaczej mówiąc — mechanizmu powstrzymywania wewnętrznego. Według Recklessa na kontrolę wewnętrzną składa się 5 głównych elementów: pozytywny obraz samego siebie (samoocena), zorientowanie działań na osiągnięcie jasno wytyczonych celów, realistyczny poziom aspiracji, zdolność tolerowania frustracji oraz identyfikacja ze, społecznie uznanymi normami.

a) Wyniki badań Recklessa i jego współpracowników wskazują na to, że samoocena chłopców popadających w konflikt z prawem jest na ogół niższa. Generalnie Reckless uważa, że rodzaj wyobrażenia o sobie wpływa na zachowania. Pozytywna samoocena sprzyja przestrzeganiu norm aprobowanych społecznie.

b) Jednostka, która dąży do osiągnięcia aprobowanych społecznie celów, szczególnie długofalowych (wykształcenie, oszczędzanie, poprawa kwalifikacji zawodowych itp.), jest zdolna na ogół do takiego kierowania swoim zachowaniem, aby było ono zgodne z normami. Można powiedzieć, że postawienie przed sobą jasno zdefiniowanych, społecznie aprobowanych celów zabezpiecza niejako przed dewiacją. Według Recklessa takie przyswojenie norm jest wskaźnikiem efektywności działania kontroli społecznej, a nie jej przyczyną.

c) Realistyczny poziom aspiracji jest według Recklessa świadectwem efektywnej samokontroli. Im mniej są bowiem realistyczne aspiracje w stosunku do posiadanych możliwości, tym większe jest prawdopodobieństwo wystąpienia zachowań niezgodnych z obowiązującymi normami.

d) Tolerancja na frustrację jest wskaźnikiem samokontroli. Osoba dojrzała powinna umieć panować nad emocjami w sytuacji, gdy nie może osiągnąć postawionych sobie celów. Wyniki badań wskazują, że niektóre grupy dorosłych przestępców oraz bardziej zdemoralizowani nieletni przestępcy wykazują niższy

poziom tolerancji na frustrację niż ich przestrzegający prawa rówieśnicy. Wykształcenie tolerancji na frustrację łączy się oczywiście z dążeniem do realistycznie zakreślonych celów oraz orientacją na przyszłość. Realizacja odległych, ale osiągalnych celów powoduje, że łatwiej jest znieść niepowodzenia w chwili bieżącej, że są one mniej frustrujące, niż byłyby dla osoby, która żyje tylko chwilą obecną.

e) Identyfikacja z normami społecznymi dotyczy przede wszystkim postaw wobec prawa oraz jego przedstawicieli. Badania wykazują, że postawy te w sposób istotny różnią jednostki przestrzegające na ogół prawa od łamiących prawo i to jeszcze przed rozpoczęciem przez te ostatnie kariery przestępczej.

Dwa wspomniane mechanizmy oddziaływań powstrzymujących, tj. samokontrola i presja zewnętrzna (powstrzymanie zewnętrzne), funkcjonują łącznie lub oddzielnie, w niektórych przypadkach wzmacniając nawzajem swoje działania, w innych je uzupełniając. Upraszczając można powiedzieć, że mechanizm samokontroli reguluje zachowania wynikające z wewnętrznych popędów jednostki, mechanizm powstrzymywania zewnętrznego ma zastosowanie wobec sytuacji środowiskowych sprzyjających zachowaniem przestępczym (brak perspektyw, nędza, konflikty grupowe itp.). Jednakże częste są sytuacje, w których, gdy zawładnie kontrola wewnętrzna, określone zachowanie zostaje zmodyfikowane przez zewnętrzne czynniki kontroli, w sytuacjach zaś, gdy kontrola grup instytucji jest nieskuteczna, mechanizmem regulującym jest samokontrola, której wykształcenie się jest ostatecznym celem socjalizacji.

Zdaniem Recklessa jego teoria oddziaływań powstrzymujących ma szerokie zastosowanie z dwoma jedynie zastrzeżeniami: odnosi się wyłącznie do zachowań osób tzw. normalnych (tj. nie dotyczy chorych psychicznie lub wykazujących nasilone objawy zaburzeń osobowości), a także nie ma zastosowania w tych przypadkach, gdy zachowania przestępcze są elementem tradycyjnego modelu życia całych grup społecznych (np. mieszkańców wiosek nadgranicznych tradycyjnie trudniących się przemytem).

Teoria oddziaływań powstrzymujących spotkała się z niejednorodnym przyjęciem. Z jednej strony podkreśla się znaczenie uwzględniania w niej zarówno czynników socjologicznych, jak i psychologicznych, dzięki czemu teoria ta obejmuje większy zakres determinant zachowań ludzkich niż inne teorie kryminologiczne, z drugiej zaś strony zarzuca się jej zbytnią ogólność. Schrag¹⁰ np. wskazuje, że teoria oddziaływań powstrzymujących zawiera niewiele jasno sformułowanych i wewnętrznie spójnych stwierdzeń, z których można by wyprowadzić nadające się do weryfikacji hipotezy. Większość podstawowych terminów jest niejasna, a ich wskaźniki empiryczne pozostają na ogół niedostatecznie wyspecyfikowane. Reckless z reguły definiuje te podstawowe wskaźniki za pomocą przykładów ich funkcjonowania w dziedzinie kontroli zachowań ludzkich, co nie pozwala na ich operacjonalizację do celów badawczych¹¹ *.

---

¹⁰ C. Schrag: *Crime and Justice, American Style*, National Institute of Mental Health, Washington DC. 1971.

¹¹ Np. Nietzel mówi, że teoria ta posługuje się stwierdzeniami deficyjnymi, a nie M. T. Nietzel: *Crime and its Modification. A Social Learning Perspective*, New York 1979.

Także badania samooceny i jej wpływu na zachowania przestępcze, z których została wyprowadzona teoria oddziaływań powstrzymujących spotkały się z krytyką: Podnoszono zarówno niedostatki metodologiczne dotyczące doboru próby, jak i kwestionowano poprawność narzędzi badawczych, a szczególnie sposobu przekładania twierdzeń ogólnych na język badań kwestionariuszowych¹². Niektórzy z krytyków wykazują także, że aczkolwiek teoria oddziaływań powstrzymujących dotyczy socjalizacji, to jednak odnosi się jedynie do efektów socjalizacji, a nie mówi o jej przebiegu, wyniku którego jednostka staje się dobrze lub źle zsocjalizowana¹³.

Przytaczając krytykę teorii oddziaływań powstrzymujących, należy — jak się zdaje — zgodzić się z tymi, którzy zarzucają jej nietestowalność, nie można jednak nie docenić jej wartości jako sposobu podejścia do zagadnienia kontroli społecznej. Nie jest to rzeczywiście teoria naukowa w ścisłym tego słowa znaczeniu (mimo że Reckless uważał ją za teorię średniego zasięgu). Należałoby raczej określić ją jako perspektywę naukową, jak zresztą większość teoretycznych uogólnień z dziedziny funkcjonowania kontroli społecznej.

3.1.2. Innym przedstawicielem nurtu socjalizacji w perspektywie kontroli społecznej jest J. Nye¹⁴, który opierając się na wynikach badań nad rolą rodziny w etiologii zachowań przestępczych, dokonał następujących uogólnień. Stwierdza on, że mimo iż wszyscy ludzie mają wrodzoną tendencję do zachowań niezgodnych z normami, to jednak większość z nas faktycznie tych norm nie łamie. Dzieje się tak dzięki kontroli społecznej, której rola w funkcjonowaniu społeczeństwa polega na wzmacnianiu w nas motywacji do zachowań konformistycznych. Kontrola społeczna jest zatem widziana jako czynnik zwiększający nasz konformizm, jej brak zaś wywołuje skutek odwrotny, tj. ułatwia angażowanie się w zachowania dewiacyjne.

Nye wydzielił 4 typy kontroli społecznej:

1) kontrola wewnętrzna (*internal control*). Występuje ona wtedy, gdy w toku socjalizacji (przebiegającej na ogół w rodzinie) dziecko internalizuje powszechnie przyjęty w danym społeczeństwie system norm i wartości, tak że stają się one komponentami jego sumienia. A zatem sumienie to ten czynnik wewnętrzny powstrzymujący jednostkę przed zachowaniami dewiacyjnymi.

2) Kontrola pośrednia (*indirect control*). Przywiązanie, szacunek dla rodziców działają w sposób pośredni: poprzez swe związki uczuciowe dziecko przyswaja normy przekazywane mu przez rodziców w toku socjalizacji.

¹² Patrz np.: J. Rankin: *Investigating the Intet correlations among Social Control Variables and Conformity*, „Journal of Criminal Law and Criminology“ 67. 1977. nr 4: M. Schwartz. S. Tangri: *A Note on Self-Concept as an Insulator against Delinquency*, „American Sociological Review“, 30. 1960: S. Tangri. M. Schwarzl *Delinquency Research and the Self-Concept Variable*, „Journal of Criminal Law Criminology and Police Science“, 58, 1967.

¹⁵ Nietzsche: *op. cit.*

¹⁴ I. F. Nye. *Family Relationships and Delinquent Behaviour*, New York 195X.

3) Kontrola bezpośrednia (*direct control*). Społeczeństwo oczekuje od policji, rodziców, grup koleżeńskich itp. nałożenia kontroli bezpośredniej na jednostkę, łączącej się z groźbą zastosowania różnego rodzaju kar (także i niesformalizowanych, np. ostracyzm, ośmieszenie) w wypadku prób zachowań niezgodnych z obowiązującymi normami.

4) Społecznie uznane zaspokojenie potrzeb (*legitimate need satisfaction*). Społeczeństwo przedstawia wzory aprobowanych sposobów zaspokajania uczuciowych potrzeb jednostki (jej poczucia bezpieczeństwa, uznania), co chroni jednostkę przed zachowaniami dewiacyjnymi, także poprzez groźbę niezaspokojenia tych potrzeb w wypadku braku konformizmu.

Kontrola społeczna może być sprawowana nad młodzieżą przez rodzinę, grupę rówieśniczą, szkołę. Kościół, przedstawiciele wymiaru sprawiedliwości oraz inne grupy formalne i nieformalne. Nye, jak już wspomniano, skoncentrował swoją analizę działania kontroli społecznej na badaniach rodziny. Uzyskane przez niego wyniki wskazują na negatywną zależność między szeroko pojmowaną kontrolą sprawowaną przez rodzinę a zachowaniami przestępczymi, co zdaje się potwierdzać podstawowe założenia lego nurtu teorii kontroli społecznej.

3.1.3. Rozróżnienie między kontrolą wewnętrzną i zewnętrzną wprowadza także A. Reiss¹⁵ w swym znanym artykule na temat związków między załamaniem kontroli a wystąpieniem zachowań przestępczych.

Uważa on, że przestępczość można zdefiniować jako zachowanie będące konsekwencją złego funkcjonowania kontroli wewnętrznej (*personal control*) oraz kontroli społecznej zewnętrznej (*social control*) w zakresie regulacji zachowań ludzkich. Zachowania te powinny być zgodne z tymi normami obowiązującymi w społeczeństwie, których nieprzestrzeganie powoduje sankcje karne. Zauważyć tu należy, że pisząc o normach, Reiss konsekwentnie precyzuje, że mowa jest o normach prawnokarnych. „Kontrola wewnętrzna może być zdefiniowana jako zdolność jednostki do powstrzymywania się od takiego sposobu zaspokajania potrzeb, który jest w konflikcie z normami i regułami działania w społeczeństwie”. Natomiast „kontrolę społeczną można zdefiniować jako zdolność grup społecznych lub instytucji do egzekwowania zachowań zgodnych normami i regułami”¹⁶.

Zachowania przestępcze według Reissa pojawiają się w następujących sytuacjach: po pierwsze — gdy istnieje relatywny brak zintegrowania norm i reguł regulujących zachowania konformistyczne, po drugie — gdy uprzednio funkcjonujący mechanizm kontroli ulega załamaniu, po trzecie zaś — gdy w danej grupie lub instytucji, do której jednostka należy, występuje relatywny brak zasad społecznych dotyczących wdrażania zachowań konformistycznych (lub też ma miejsce konflikt w systemie tych zasad). Przestępczość może więc być widziana jako funkcja relacji między kontrolą wewnętrzną a kontrolą społeczną zewnętrzną.

Grupy pierwotne są podstawowymi instytucjami, w których wykształca się kontrola wewnętrzna oraz ma miejsce praktyczne stosowanie kontroli zewnętrznej.

---

¹⁵ Reiss: *Delinquency as the Failure of Personal and Social Controls*, „American Sociological Review” 16. 1951.

¹⁶ Reiss; *op. cit.* s. 196.

Grupy te stosują kontrolę społeczną nad dzieckiem poprzez dostarczanie mu wzorów nieprzestępczych ról społecznych oraz czynienie nieprzestępczych norm i reguł postępowania bardziej atrakcyjnymi niż przestępcze. Przestępczość może być widziana jako konsekwencja niepowodzenia grup pierwotnych w dostarczeniu dziecku właściwych wzorów ról społecznych. W dziecku wykształca się właściwa kontrola wewnętrzna wtedy, gdy środowisko rodzinne jest tak ukształtowane, że dziecko identyfikuje się z członkami rodziny, których role są zgodne z normami nieprzestępczymi, oraz gdy akceptuje normy związane z pełnieniem takich ról.

Ważnym elementem w wykształceniu kontroli wewnętrznej jednostki jest kontrola ze strony społeczności i jej instytucji. Z punktu widzenia grupy kontrola ze strony instytucji leży w charakterze i sile ich norm oraz efektywności w egzekwowaniu zachowań konformistycznych wobec tych norm. Natomiast z punktu widzenia jednostki kontrola ze strony instytucji polega na spowodowaniu akceptacji lub podporządkowania się jednostek autorytetowi instytucji i wzmocnieniu przez to istniejącej kontroli wewnętrznej przez kontrolę zewnętrzną.

Powszechnie uważa się, twierdzi dalej Reiss, że osobowość jednostki zachowującej się zgodnie z normami prawnymi charakteryzuje się: 1) dojrzałością związaną z przyswojeniem i pełnieniem nieprzestępczych ról społecznych na podstawie zinternalizowanych norm i wartości grupy nieprzestępczej, 2) właściwą i podatną na modyfikacje kontrolą rozumową nad zachowaniami, pozwalającą na świadome kierowanie działaniami zgodnie z oczekiwaniami grupy.

Przedstawione powyżej rozważania dotyczą pierwszego z głównych nurtów teorii kontroli społecznej, tj. nurtu socjalizacyjnego.

3.2. Drugim z wymienionych nurtów teorii kontroli społecznej jest nurt więzi społecznej, której głównym przedstawicielem jest T. Hirschi¹⁷.

Wersja kontroli społecznej prezentowana przez Hirschiego opiera się na szeroko pojętej więzi jednostki z innymi osobami jako podstawowym narzędziu kontroli społecznej. Następujący cytat z E. Durkheima najlepiej według Hirschiego ilustruje jego intencje: „Im bardziej osłabiona jest grupa, do której jednostka należy, tym mniej polega ona na tej grupie, tym bardziej w konsekwencji polega jedynie na sobie i nie uznaje innych prawideł postępowania jak te, które sprzyjają jej własnym interesom”¹⁸. Inaczej mówiąc, jesteśmy jednostkami moralnymi w takim stopniu, w jakim zinternalizowaliśmy normy społeczeństwa i rozwinęliśmy w sobie wrażliwość na opinie innych. Ta wrażliwość jest właśnie więzią społeczną. Na zasadzie kontrastu zaś „postępowanie niezgodne z normą [...] jest postępowaniem wbrew życzeniom i oczekiwaniom innych ludzi w tym stopniu, w jakim ktoś nie liczy się z życzeniami i oczekiwaniami innych ludzi, tj. w jakim jest niewrażliwy na opinie innych, nie związany normami, jakie ci inni wyznają. Może zatem zaangażować się w zachowania dewiacyjne”¹⁹.

Ten sposób definiowania więzi ze społeczeństwem oznacza, że autor przyjął pewne założenia na temat ładu społecznego. Hirschi mianowicie uznaje, że człon-

---

¹⁷ T. Hirschi: *Causes of Delinquency*. Berkeley 1969.

¹⁸ L. Durkheim: *Suicide*, New York 1966. s. 209

¹⁹ Hirschi: *op. cit.*, s. 18.

kwie społeczeństwa wyznają jeden, wspólny system wartości, w zbliżony sposób definiują dobro i zło. Hirschi stwierdza, że więź społeczna składa się z czterech głównych elementów. Są to: 1) powiązania osobiste (więzi uczuciowe) (*attachment*), 2) zaangażowanie o charakterze racjonalnym w działalność konformistyczną z oczekiwaniami co do kar i nagród (*commitment*), 3) stopień rzeczywistego zaangażowania, nie pozostawiający miejsca na zachowania dewiacyjne (*involvement*), 4) przekonania (*beliefs*).

Przeanalizujemy kolejno poszczególne elementy więzi społecznej.

1. Pojęcie powiązań osobistych odnosi się do wrażliwości jednostki na opinie innych, do liczenia się z ich zdaniem. Chodzi głównie o członków grup pierwotnych, do których jednostka należy, o osoby, z których zdaniem się liczy, które powodują, że uważa się za zobligowaną do konformizmu wobec norm uważanych za powszechnie obowiązujące.

Hirschi uznaje za podstawowe powiązania z trzema grupami, tj. z rodzicami, ze szkołą i z rówieśnikami. Przyjmuje on, że silne więzi z tymi trzema grupami mogą nie dopuścić do wystąpienia zachowań przestępczych²⁰. Więzy uczuciowe z rodzicami autor uważa za najważniejsze, ponieważ właśnie w rodzinie ma miejsce zapoczątkowanie procesu socjalizacji. Nie jest rzeczą najważniejszą, czy rodzina jest pełna czy niepełna, rozbita czy nie. Ważna jest siła i rodzaj więzi z obojgiem bądź jednym z rodziców. Jeżeli dzieci są silnie związane uczuciowo z rodzicami, to większe jest prawdopodobieństwo internalizacji norm społecznych. Z kolei brak więzi uczuciowej z rodzicami może spowodować niemożność nawiązania kontaktu z innymi ludźmi i w konsekwencji niemożność przyswojenia sobie przyjętych norm i wartości.

Jeżeli idzie o więzi ze szkołą, to im są one silniejsze, tym większe jest prawdopodobieństwo zachowań konformistycznych, tym łatwiejsze jest przejście z dzieciństwa w dorosłość bez popadnięcia w kolizję z prawem. Istotnym elementem jest tu satysfakcja z efektów nauki — im gorzej dziecko radzi sobie w szkole, tym jego więzi ze szkołą są słabsze. Również w odniesieniu do więzi z rówieśnikami Hirschi uważa, że im więzi te są silniejsze, tym większe jest prawdopodobieństwo konformizmu wobec norm aprobowanych.

2. Zaangażowanie w działalność zgodną z normą oznacza, że jednostka przyśwaja sobie określony model życia zgodny z obowiązującymi normami. Głębokie zaangażowanie w działalność konformistyczną w celu osiągnięcia celów uznawanych w danej kulturze za pożądane oznacza, że jednostka może wiele stracić, postępując niezgodnie z normą. Zatem konformizm jest niejako gwarancją zaspokojenia aspiracji. Odwrotnie zaś niewykształcenie się kulturowo uznanych aspiracji może spowodować, że jednostka nie musi brać pod uwagę wszystkich konsekwencji zachowań niezgodnych z normą.

Ma tu zastosowanie pojęcie wprowadzone przez J. Piliavina i S. Briara²¹ — *stake in conformity*, co można przetłumaczyć jako korzyść płynąca z konformizmu, na oznaczenie uświadamiania sobie przez jednostkę, co może zyskać na konform

²⁰ Zaznaczyć należy, że teoria Hirschiego odnosi się przede wszystkim do zachowań młodzieży.

²¹ I. Piliavin, S. Briar: *Delinquency, Situational Inducement and Commitment to Conformity*, „Social Problems”, 8, 1965.

mizmie, a co stracić przez zachowania niezgodne z ogólnie przyjętymi normami.

3. Rzeczywiste zaangażowanie w działania konformistyczne (zgodne z normami społecznymi) powoduje, że jednostka poświęca tyle czasu i energii na realizację modelu życia zgodnego z przyjętą normą, że nie może po prostu „fizycznie” popełniać czynów z tą normą niezgodnych, np. z powodu braku czasu. Przyjmuje ona świadomie (bądź nieświadomie) takie ograniczenia co do wyboru zachowań, żeby realizacja celów pożądanых była możliwa. „Jednostka może być do tego stopnia zaabsorbowana działalnością konformistyczną (np. pracą społeczną, sportem, odrabianiem lekcji itp.), że po prostu nie będzie miała czasu ani sposobności, aby zaangażować się w przestępczość. Zatem im większy udział w działalności konformistycznej, tym mniejsze prawdopodobieństwo zachowania przestępczego”²².

4. Przekonania, o których tu mowa, dotyczą akceptowania norm obowiązujących w społeczeństwie. Różnica w zachowaniu ludzi może być spowodowana różnicami w stopniu uznania norm przewidzianych przez prawo. „Istnieje zróżnicowanie co do zakresu, w jakim ludzie uważają, że powinni przestrzegać norm społecznych, a zatem [...] im mniej jednostka jest przekonana, że powinna postępować zgodnie z normami, tym bardziej jest prawdopodobne, że je pogwałci”²³.

W zasadzie Hirschi zakłada współwystępowanie wszystkich czterech elementów więzi społecznej, niemniej dopuszcza i taką możliwość, że poszczególne elementy mogą mieć wpływ niezależny na zachowanie jednostki.

Hirschi weryfikował swoją teorię na próbie reprezentatywnej w badaniach ok. 4 tys. młodzieży w wieku 13—18 lat — uczniów szkół średnich z Kalifornii. Dla każdego badanego zebrał trzy rodzaje informacji: odpowiedzi na pytania związane z czterema wspomnianymi elementami więzi społecznej, dane na temat przestępczości (zebrane metodą *self-report*) oraz dane o ujawnionej przestępczości.

Ogólnie można powiedzieć, że wyniki badań potwierdziły przyjęte hipotezy. I tak okazało się, że:

1) Więż z rodzicami jest silnie skorelowana z zachowaniami zgodnymi z prawem i to niezależnie od klasy i grupy społecznej, do której badani należeli.

2) Związki ze szkołą (liczenie się ze zdaniem nauczycieli i pozytywny stosunek do zajęć szkolnych) są także skorelowane z niepopelnianiem przestępstw. Wyniki w nauce są jednym z ważniejszych predyktorów zachowania zgodnego z prawem, niezależnie od takich czynników istotnych dla zadowolenia ze szkoły, jak nieśmiałość czy brak popularności wśród kolegów.

3) Związki z rówieśnikami są także ważne, ale nie w sposób bezpośredni. Pierwotnie Hirschi twierdził, że im silniejsze są związki z rówieśnikami, tym większe jest prawdopodobieństwo zachowań konformistycznych. Następnie jednak zmodyfikował to twierdzenie. Chłopcy, którzy już uprzednio byli uodpornieni na przestępczość, nie są na ogół zainteresowani udziałem w grupach przestępczych, wybierają raczej przyjaciół o podobnych zainteresowaniach. Grupa przestępcza wywiera negatywny wpływ jedynie na tych chłopców, którzy przywiązują niewielką wagę do zrobienia w życiu kariery. Wynikałoby zatem, że powiązania z rówieśnikami mają

---

²² A. Siemaszko: *Społeczna geneza przestępczości*. Warszawa 1979. s. 244.

²³ Hirschi: *op. cit.*, s. 26.

mniejsze znaczenie w kształtowaniu postaw życiowych młodzieży, gdyż stanowią jedynie wzmocnienie uprzednio już zarysowanych w toku socjalizacji postaw²⁴.

4) Im większe jest zaangażowanie w działalność zgodną z normami i oczekiwaniami społecznymi, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo udziału w działalności przestępczej. I odwrotnie— spędzanie większości czasu w sposób niekontrolowany prawdopodobieństwo to zwiększa.

5) Jakość przekonań Hirschi badał, pytając o stosunek do przestrzegania prawa, do policji i do przestępczości. Stwierdził, że przekonania młodzieży z różnych grup nie różnią się. Czynnikiem różnicującym stosunek do społecznie aprobowanych norm i wartości jest siła więzi społecznej — im jest ona słabsza, tym mniej jednostka jest skłonna wyznawać uznane społecznie normy.

Zasadność stwierdzeń teorii więzi społecznej Hirschiego była weryfikowana przez innych badaczy. Podstawowe różnice w uzyskanych wynikach odnoszą się do pierwotnej interpretacji przez Hirschiego danych dotyczących wpływu rówieśników. Zarówno M. Hindelang²⁵ na próbie młodzieży z terenów wiejskich, jak i R. Conger²⁶ oraz E. Linder i J. Hackler²⁷ stwierdzili, że istotna dla ewentualnego wystąpienia zachowań przestępczych jest nie tyle siła powiązań z rówieśnikami, ile to czy rówieśnicy ci są nieletnimi przestępcami, czy nie.

Ocena teorii więzi społecznej Hirschiego nie jest w literaturze jednolita. D. Gibbons²⁸ twierdzi, że jest to prawdopodobnie jeden z najbardziej trwałych przyczynków do kryminologii. Conger²⁹ jest zdania, że teoria ta jest zdecydowanie niekompletna i aczkolwiek dużo wskazuje na to, że większość jej twierdzeń znajduje potwierdzenie w badaniach empirycznych, to jednak wymaga dość gruntownych uzupełnień, szczególnie we fragmencie dotyczącym roli powiązań z rówieśnikami.

L. Empey³⁰ z kolei podkreśla jej kompletność oraz znaczenie jej testowalności.

Według innych autorów zaś teoria ta posługuje się zbyt ogólnymi i niejasnymi pojęciami, aby można było je w pełni zoperacjonalizować i aby mogły służyć do wyjaśnień przyczynowych³¹.

Wydaje się, że niezależnie od różnych zastrzeżeń znaczenie teorii kontroli społecznej Hirschiego w rozwoju myśli kryminologicznej polega na podkreśleniu niezwykle istotnego elementu w regulowaniu zachowań ludzkich w kierunku k'on-

²⁴ Modyfikacja Hirschiego W kierunku uznania wagi związków z rówieśnikami przestępczymi przybliżyła, jak się zdaje, teorię Hirschiego do teorii zróżnicowanych powiązań (w każdym razie w tym punkcie).

²⁵ M. Hindelang: *Causes of Delinquency, a Partial Replication and Extension*, „Social Problems“, 20, 1975.

²⁶: R. Conger: *Social Control and Social Learning Models of Delinquency*, „Criminology“, 14, 1976.

²⁷ E. Linden. J. Hackler: *Effective Ties and Delinquency*, „Pacific Sociological Review“, 16, 1973.

²⁸ D. Gibbons: *The Criminological Enterprise, Theories and Perspectives*, Englewood Cliffs, 1979.

²⁹ Conger: *op. cit.*

³⁰ L. Impey: *American Delinquency, its Meaning and Construction*, Dorsey Press 1978.

³¹ G. Nettle r: *Explaining Crime*, 2 wyd.. New York, 1978.

formizmu wobec norm społecznie aprobowanych, jaki stanowi więź społeczna³².

3.3 Przykładem podejścia systemowo-normatywnego do zagadnienia funkcjonowania kontroli społecznej jest analiza C. Schraga³³. Odwołuje się on do pojęcia systemu funkcjonowania kontroli społecznej, czyli zespołu wzajemnie z sobą powiązanych elementów kulturowych odnoszących się do norm i wartości obowiązujących w danej grupie społecznej czy społeczeństwie. System funkcjonuje dobrze wtedy, gdy wszystkie składające się nań elementy są spójne i nie występuje między nimi jaskrawa dysharmonia. W tych warunkach można powiedzieć, że nie ma zakłóceń w funkcjonowaniu kontroli społecznej. Pojawienie się sprzeczności między poszczególnymi elementami systemu powoduje, że kontrola przestaje działać sprawnie, tj. przestaje efektywnie regulować zachowania ludzkie.

W proponowanej przez siebie analizie systemu funkcjonowania kontroli społecznej Schrag rozpatruje związki zachodzące w dwóch wymiarach: 1) w płaszczyźnie: kulturowo aprobowane cele (*ends*) — kulturowo aprobowane środki (*means*) służące do osiągnięcia tych celów, 2) w płaszczyźnie: obowiązujące w danym systemie kulturowym wzory zachowania — faktycznie występujące zachowania.

Cele kulturowe to wartości (*values*), takie jak wolność, życie, sprawiedliwość, równość, bezpieczeństwo, wiedza, szczęście, zdrowie, bogactwo.

Kulturowo aprobowane środki to normy (*norms*), takie jak prawa, wierzenia, oczekiwania, uzgodnienia, kodeksy, umowy, regulaminy, doktryny.

Cele rzeczywiście realizowane to dążenia (*goals*), np. wpływy, status społeczny, prestiż, wykształcenie, reputacja, pieniądze, czas wolny, stan posiadania.

Z kolei rzeczywiście stosowane środki do osiągnięcia tych celów (dążeń) to sposoby postępowania (*practices*), takie jak zwyczaje, tradycje, konwencje zachowań, przyzwyczajenia, innowacje w zakresie istniejących obyczajów itp.

Wymiar pierwszy odnosi się do normatywnych instrumentów powołanych do kierowania ludzkim zachowaniem, podczas gdy wymiar drugi określa zachowania faktycznie zachodzące w grupie.

Wartości są to powszechnie przyjęte poglądy na temat tego co jest pożądane i warte wysiłku, podczas gdy normy konkretyzują, co należy lub czego nie należy czynić w danej sytuacji. Dążenia to obiekty, przedmioty ludzkiego wysiłku i aspiracji, podczas gdy sposoby postępowania to. formy, jakie realizowanie tych dążeń przyjmuje w praktyce.

Przedstawione wyżej rozróżnienia pojęciowe pomagają zrozumieć, dlaczego stan równowagi systemu jest tak trudny do osiągnięcia. Jest oczywiste, że zawsze istnieje niebezpieczeństwo rozprzężenia relacji między poszczególnymi elementami systemu. Rozprzężenie to może przybrać co najmniej 6 form: normy mogą nie być w stanie chronić grupowych wartości, dążenia mogą być poza zasięgiem sposobów postępowania, sposoby postępowania mogą być w niezgodzie z normami, dążenia mogą

---

³² Szerzej ten temat teorii Hirschiego, także m.in. w: Rankin: *op. cit.*; M. D. Krohn, J. L. Masey: *Social Control and Delinquency Behavior: An Examination of the Elements of the Social Bond*, „The Sociological Quarterly”, 21, 1980.; Nettler; *op. cit.*; Siemaszko: *op. cit.*

³³ C. Schrag: *Theoretical Foundation for Social Science of Corrections*, w: Glaser: *Handbook of Social Science of Crime and Justice*.

znaleźć się w konflikcie z podstawowymi wartościami; może także wystąpić sprzeczność między wartościami a działaniami praktycznymi oraz dążeniami a normami.

Przedstawione powyżej rozróżnienia pojęciowe można przedstawić w sposób następujący:

Wymiar: wzory zachowań — zachowania rzeczywiste

Pojawienie się sprzeczności między elementami systemu powoduje, że może powstać sytuacja, w której konformizm wobec norm niekoniecznie musi prowadzić do osiągnięcia społecznie aprobowanych celów, lub też taka, gdy, niepodporządkowanie się normom nie powoduje negatywnych sankcji. Może także być tak, że zachowania przestępcze związane są z próbami osiągnięcia tych samych celów co i zachowania nieprzestępcze (zgodne z normami), lub też tak, że zachowanie przestępcze zgadza się z przyjętymi wartościami grupowymi, tak jak zgodne z nimi jest zachowanie konformistyczne. Wszystkie te sytuacje obrazują stan, w którym kontrola społeczna nie funkcjonuje efektywnie, tj. nie reguluje zachowań ludzkich zgodnie z wyznawanymi przez daną grupę normami i wartościami.

Aby system społeczny funkcjonował z choćby minimum efektywności, musi być rozwiązany problem kontroli nad wyborem dążeń, sposobem ich osiągnięcia, kształtowaniem norm oraz praktyczną egzekucją wprowadzania ich w życie. Same przepisy prawne nie mogą spowodować pożądanych zachowań grupowych, niezbędne jest wzmocnienie ich działania przez osobiste zaangażowanie członków grupy. Na ogół normy formalne (tj. znajdujące odbicie w prawie) i nieformalne (tj. znajdujące odbicie w zwyczajach i wierzeniach) są zbliżone lub się nawzajem uzupełniają. Zagrożenie systemu następuje wtedy, gdy rozbieżność między obydwoma rodzajami norm zwiększy się ponad możliwości przystosowawcze systemu, tj. gdy następuje sytuacja, w której normy zawarte w prawie są odrzucane przez grupę

z uwagi na ich sprzeczność z wartościami grupy bądź niezgodność z praktycznie stosowanymi działaniami zmierzającymi do osiągnięcia celów pożądaných. W sytuacji takiej kontrola społeczna funkcjonuje ułomnie.

W omawianym powyżej nurcie teorii kontroli społecznej przyjmuje się, przyczyn przestępczości należy szukać nie tyle w jednostce, ile w systemie społecznym i jego działaniu. Zapobieganie przestępczości polega nie na zapewnieniu warunków do przyswajania przez w miarę możliwości wszystkich członków społeczeństwa określonych norm i wartości. Normy powinny więc być sformułowane jednoznacznie i stanowić wewnętrznie spójny system. Nie powinny też występować sprzeczności między normami poszczególnych grup tworzących system społeczny. Niezbędne jest więc zapewnienie warunków do prawidłowej internalizacji norm pożądaných, a więc spójności systemu normatywnego oraz uczestnictwa grup pierwotnych w przekazywaniu tych norm. Zakłada to funkcjonowanie więzi społecznych między członkami grup oraz między grupami wchodzącymi w skład społeczeństwa.

Wystąpienie sprzeczności normatywnych oraz zerwanie więzi to główne objawy dezorganizacji społecznej, która w skrajnych przypadkach może przybrać formę stanu załamania się struktury normatywnej, tj. stanu anomii.

W przedstawionym tu nurcie systemowo-normatywnym teorii kontroli społecznej kładzie się główny nacisk na znaczenie spójności elementów systemu normatywnego w działaniu kontroli społecznej oraz, w mniejszym stopniu, na znaczenie więzi społecznych dla funkcjonowania systemu oraz stwarzania warunków prawidłowej socjalizacji.

Mankamentem tego podejścia jest jego nietestowalność spowodowana dużą ogólnością i złożonością stosowanych pojęć. Pojęć tych nie można właściwie zoperacjonalizować i wszelkie próby w tym kierunku zdają się być z góry skazane na niepowodzenie.

4. Reasumując przedstawione powyżej rozważania, można ująć socjologiczną teorię kontroli społecznej zachowań dewiacyjnych w sposób następujący.

Teoria ta stawia zasadniczo odmienne, w stosunku do innych teorii kryminologicznych, pytanie, co powoduje, że ludzie skłonni są przestrzegać powszechnie przyjęte w danym społeczeństwie normy i wartości. Próby odpowiedzi na to pytanie wiążą się z przyjęciem określonego punktu widzenia na przyczynę konformizmu, każdorazowo uwypuklającego inny element funkcjonowania kontroli społecznej. Wyróżnić można trzy takie zasadnicze elementy odpowiadające trzem podstawowym nurtom teorii kontroli społecznej, tj. przebieg i efektywność procesów socjalizacji, znaczenie więzi społecznych w kształtowaniu się zachowań konformistycznych oraz system norm i wartości i jego rola w społeczeństwie.

Proces socjalizacji jednostki przebiega na ogół w obrębie grup pierwotnych (rodzina, szkoła, grupa rówieśnicza) i ma na celu spowodowanie przyswojenia przez jednostkę norm i wartości społeczeństwa. Optymalne jest takie zinternalizowanie tych norm, żeby stały się one elementem wewnętrznej struktury psychicznej i moralnej jednostki. W takim wypadku możemy mówić o funkcjonowaniu kontroli wewnętrznej powodującej powstrzymanie się jednostki od zachowań niezgodnych z normą. Osiągnięcie tego celu możliwe jest wtedy, gdy jednostkę łączą pozytywne więzy uczuciowe z rodzicami, a także i wtedy, gdy znajduje ona oparcie

emocjonalne w innych grupach pierwotnych. Rola grup pierwotnych w procesie socjalizacji polega nie tylko na tym, że dostarczają one pozytywnych wzorów osobowych i umożliwiają przyswojenie obowiązujących norm, ale także i na tym, że sprawują one kontrolę bezpośrednio nad zachowaniami jednostki, skłaniając ją do konformizmu. Grupa stosuje w toku socjalizacji zarówno nagrody, jak i kary, znajdując w tym oparcie w działaniu odpowiednich instytucji społecznych specjalnie powołanych do sprawowania sformalizowanej kontroli nad zachowaniami jednostek.

Przyswojenie przez jednostkę społecznie aprobowanego systemu norm i wartości wymaga jednak, aby system ten był spójny, aby normy były jasno sformułowane, a zachowania niezgodne z normą spotykały się z przewidywaną sankcją ze strony społeczeństwa.

Kontrola społeczna jest wtedy najbardziej efektywna, gdy wystąpią te trzy elementy, tj. gdy socjalizacja przebiega w sposób niezakłócony, jednostka znajduje pozytywne oparcie w grupie, grupa zaś jest w stanie kontrolować zachowania jednostki, a system norm i wartości społecznych jest spójny i zrozumiały. W sytuacji dezorganizacji społecznej, gdy więzi są osłabione, a jednostka nie może się zorientować w oczekiwaniach społecznych pod swoim adresem, kontrola społeczna nie może skutecznie regulować jej zachowań.